

Į AMŽINĄJĄ TAIKĄ

Kam skirtas šis satyrinis užrašas ant vienos Olandijos smuklės iškabos, kurioje nupieštos kapinės? Ar visiems žmonėms, ar ypač valstybių vadovams, niekada negalintiems pasisotinti karu, ar galbūt tiktai filosofams, saldžiai apie ją svajojantiems? Palikime šį klausimą nuošalyje. Bet šio traktato autorius reikalauja, kad politikas praktikas, jei jis nesutartų su teoretiku, elgtųsi nuosekliai ir nemanytų, jog pastarojo viešai ir nuoširdžiai pareikšti samprotavimai kelia pavojų valstybei. Juk praktikas, didžiai patenkintas savimi, žiūri į teoretiką kaip į mokyklinį išminčių, kurio tuščios idėjos esą visiškai nepavojingos valstybei, turinčiai remtis principais, išvestais iš patyrimo, ir kuriam valstybės veikėjas, *suprantantis pasaulį*, ramiai gali leisti išsakyti savo požiūrį. Autorius tikisi šia išganinga pastaba (*Clausula salvatoria*) radęs geriausią būdą apsisaugoti nuo bet kokių piktavališkų šio rašinio aiškinimų.

Pirmas skyrius, kuriame išdėstyti parengiamieji straipsniai dėl amžinosios taikos tarp valstybių

1. „Jokia sutartis neturi būti laikoma taikos sutartimi, jeigu ji sudaryta su slaptomis išlygomis būsimajam karui“

Mat tokia sutartis tebūtų paliaubos, karo veiksmų atidėjimas, bet ne taika, kuri yra visokio priešiško pabaiga, ir pridėti prie šio žodžio būdvardį *amžinas* reikštų įtartinais tuščiažodžiauti. Taikos sutartis galutinai sunaikina visas esamas karo priežastis, kurios tuo metu galbūt dar nėra žinomos besitaikančioms pusėms, bet atrandamos vėliau, atidžiau perskaičius archyvinis dokumentus. Tiesą sakant, laikyti ateičiai (*reservatio mentalis*) senas pretenzijas, dabar visiškai nutylimas, nes abi pusės yra per daug išsekusios, kad tęstų karą, nors piktavališkai ketinama jas prisiminti pirma palankia proga, yra jėzuitiškos kazuistikos dalykas, kuris, blaiviai sprendžiant apie reikalą, tiek pat negarbingas valdovui, kaip ir jo ministrui pasirengimas pateisinti tokius veiksmus.

Tačiau jeigu, remiantis apšviestomis politinio protingumo sąvokomis, manoma, jog tikroji valstybės šlovė yra nuolatinis savo galios didinimas bet kokiomis priemonėmis, tai tada toks sprendinys, be abejonės, atrodys mokyklinis ir pedantiškas.

2. „Jokia savarankiška valstybė (nesvarbu, didelė ar maža) neturi būti įgyta kitos valstybės nei paveldint, nei mainikaujant ar gaunant dovanų“

Mat valstybė nėra (kaip kad teritorija, kurią ji apima) nuosavybė (*patrimonium*). Valstybė yra žmonių visuomenė ir niekas kitas, išskyrus ją pačią, neturi teisės jai įsakinėti ir jos valdyti. Todėl mėginti įskiepyti vieną valstybę, kuri kaip kamienas turi savo šaknis, kaip šaką į kitos valstybės kūną, reikštų sunaikinti jos kaip moralinio asmens egzistavimą ir paversti moralinį asmenį daiktu, o tai prieštarauja pirminės sutarties idėjai, be kurios neįmanoma mąstyti jokios teisės valdyti liaudį*. Kiekvienas žino, į kokį pavojų mūsų laikais Europą (nes kitose pasaulio dalyse tai negirdėtas dalykas) įstūmė toks įsigijimo būdas, kai net valstybės gali vesti viena kitą. Atsirado tarsi nauja pramonės šaka,

* Paveldima karalystė nėra valstybė, kuri galėtų būti paveldėta kitos valstybės. Kitam fiziniam asmeniui gali atiteka tikta teisė ją valdyti. Tada valstybė įgyja valdovą, o ne šis kaip toks (t. y. toks, kuris jau turi kitą karalystę) valstybę.

kaip vedybų ryšiais, be didelių pastangų, pasidaryti galingesniam už kitus arba įsigyti naujų žemių. Čionai priskirtinas ir vienos valstybės kariuomenės perdavimas kitai kovoti ne su bendru priešu, nes tada pavaldiniai panaudojami ir sunaudojami savo nuožiūra kaip parankiniai daiktai.

3. „Reguliariosios kariuomenės (miles perpetuus) turi ilgainiui visiškai išnykti“

Mat jos, būdamos visuomet pasirengusios karui, nuolat grasina kitoms valstybėms ir skatina jas pralenkti viena kitą ginkluotės dydžiu, kurio augimui nėra ribų. Pagaliau dėl išlaidų, skirtų ginklavimuisi, taika pasidaro labiau slegianti negu trumpas karas. Tad siekiant nusikratyti šios naštos, pačios kariuomenės tampa puolamųjų karų priežastimi. Be to, samdyti kareivius, kad jie žudytų arba būtų žudomi, yra ne kas kita, kaip naudotis žmonėmis tik kaip mašinomis ar darbo įrankiais, kito (valstybės) valdomais, o tai nesuderinama su žmonijos – mūsų pačių asmenyje – teisėmis. Visai kas kita – savanoriškos, periodiškai vykstančios karinės piliečių pratybos, skirtos apginti save pačius ir tėvynę nuo išorinių priešų. Turtų kaupimas turėtų tokius pat padarinius: kitos valstybės laikytų jį karo grėsme (juk iš trijų galių – *ginklų, sąjungų* ir *pinigų* – pastaroji galėtų būti patikimiausias karo įrankis) ir, norėdamos užbėgti už akių, pultų pirmos, jei tik nebūtų taip sunku pasverti tų turtų dydį.

4. „Valstybės skolos neturi būti naudojamos tvarkyti užsienio reikalams“

Ieškojimas pagalbos valstybės viduje ar už jos ribų krašto ekonomikos reikmėms (pagerinti keliams, kurti naujoms gyvenvietėms, kaupti maisto atsargoms sunkiems nederliaus metams ir t. t.) nekelia įtarimo. Bet kaip valstybių tarpusavio kovos įrankis kredito sistema, kai skolos gali neapibrėžtai augti ir drauge garantuojama, kad pareikalavus jos visada bus išmokėtos (nes kreditoriai nepareikalauja išmokėti jų visi vienu metu) – gudrus vienos prekybinės tautos¹ šio šimtmečio išradimas – yra pavojinga pinigų galia, būtent kariavimui skirtas išdas, kuris viršija kitų valstybių išdus, kartu paimitus, ir gali išsekti tik nutrūkus mokesčių įplaukoms (tai galima atitolinti veikiant pramonę bei amatus ir tuo būdu pagyvinant apyvartą). Šis lengvumas kariauti, susijęs su valdančiųjų polinkiu, kuris atrodo esąs būdingas žmogaus prigimčiai, yra didelė kliūtis amžinajai taikai. Ją šalinantis parengiamasis straipsnis reikalingas tuo labiau, kad valstybės bankrotas, kuris galų gale yra neišvengiamas, padarytų žalos kai kurioms kitoms skolų neturinčioms valstybėms, o tai būtų viešas jų teisių pažeidimas. Todėl kitos valstybės turi bent jau teisę susivienyti prieš tokią valstybę ir jos pretenzijas.

5. „Jokia valstybė neturi jėga kištis į kitos valstybės santvarką ir valdymą“

Iš tiesų, kas gali jai duoti teisę taip elgtis? Gal papiktinantis pavyzdys, kurį viena valstybė rodo kitos valstybės pavaldiniams? Šis pavyzdys, parodydamas, kokią didelę nelaimę tauta užtraukė laužydama įstatymus, gali labiau padėti kaip įspėjimas. Ir apskritai blogas pavyzdys, kurį vienas laisvas asmuo rodo kitam (kaip *scandalum acceptum*), dar nėra pastarojo teisių pažeidimas. Tiesa, šitai netinka tada, kai valstybė dėl vidinio nesutarimo skilo į dvi dalis, kurių kiekviena atskirai laiko save valstybe, pretenduojančia į visumą. Jei išorinė valstybė suteiktų vienai iš jų paramą, tai šitai negalėtų būti laikoma kišimusi į kitos valstybės santvarką (nes čia turime reikalą su anarchija). Tačiau kol vidinis ginčas neišspręstas, toks svetimų valstybių įsikišimas pažeistų tautos, besigrumiančios tikrai su savo vidine liga, teises (vadinasi, savo ruožtu būtų negeras pavyzdys) ir keltų pavojų visų valstybių autonomijai.

6. „Jokia valstybė, kariaudama su kita, neturi imtis tokių priešiško veiksmų, dėl kurių, sudarius taiką, taptų neįmanomas abipusis pasitikėjimas: tokių kaip *pasalūniškų žudikų* (*percussores*), *nuodytojų* (*venefici*) *verbavimas*, *kapituliacijos sąlygų laužymas*, *išdavystės* (*perduellio*) *kurstymas prieš šalyje ir t. t.*“

Visa tai yra negarbingos karinės gudrybės. Juk bent šiek tiek pasitikėti priešo mąstymo būdu būtina ir kariaujant, kitaip jokia taikos sutartis nebebus galima ir priešiški veiksmai pavirs naikinamuoju karu (*bellum internecinum*). Juk karas gamtinės būklės sąlygomis (kai nėra jokios teismo instancijos, kurios nuosprendžiai turėtų įstatymo galią) yra tik liūdna priverstinė priemonė jėga įtvirtinti savo teises, kai nėra viena iš abiejų priešiškų pusių negali būti paskelbta esanti neteisi (nes tam būtinas teismo sprendimas), ir tik karo *baigtis* lemia (kaip kad vadinamasis Dievo teismas), kuri pusė teisi. O baudžiamasis karas (*bellum punitivum*) tarp valstybių yra visiškai neįmanomas (nes jos nesantys kaip valdovas su pavaldiniu). Iš čia išplaukia, kad naikinamasis karas, kuriame gali būti sunaikintos ir abi pusės, o su jomis bet kokia teisė, baigtusi amžinąją taiką tikrai didžiuliam žmonių kapinyne. Vadinasi, jokia būdu neleistina taip kariauti, taigi ir imtis priemonių, sukeliančių tokį karą. O kad minėti veiksmai neišvengiamai sukelia naikinamąjį karą, aišku jau ir iš to, kad šios pragariškos gudrybės, būdamos šlykščios pačios savaime, kartą panaudotos, nesibaigia vien tik karu: pavyzdžiui, šnipų panaudojimas (*uti exploratoribus*), kai pasitelkiamas kitų nesąžiningumas (jo neįmanoma iš karto pašalinti), bet persimeta ir į taikos būklę, visiškai sunaikindamos jos tikslą. Nors išdėstyti įstatymai objektyviai, t. y. pagal valdovų ketinimą, yra tik *draudžiamieji* (*leges prohibitiveae*), tačiau kai kurie iš jų yra *griežti* (*leges strictae*), galiojantys bet kokiomis aplinkybėmis ir reikalaujantys nedelsiant pašalinti tai, ką jie draudžia (Nr. 1, 5, 6), o kitų (Nr. 2, 3, 4) vykdymą galima atidėti, ir tai nėra teisinės normos išimtis, o tik *subjektyvus* leidimas *juos vykdant* atsižvelgti į aplinkybes (*leges latae*), drauge neišleidžiant iš akių tikslo, draudžiančio delsti amžinai. Pavyzdžiui, straipsnis Nr. 2 draudžia atidėlioti iki neapibrėžtos datos (*ad calendas graecas*, kaip sakydavo Augustas) laisvės, atimtos iš valstybių, grąžinimą, tačiau leidžia neskubėti tikrai dėl to, kad sugrąžinimas nebūtų skubotas ir nepakenktų pačiam tikslui. Juk draudimas čia liečia tik *įsigijimo būdą*, kuris neturi galioti ateityje, o ne *esamą nuosavybę*, kuri, kad ir nebūdama reikiamai juridiskai įteisinta, anuo (tariamai sąžiningo įsigijimo) laiku pagal tuometinę viešąją nuomonę visų valstybių buvo laikoma teisėta[†].

Antras skyrius, kuriame išdėstyti galutiniai straipsniai dėl amžinosios taikos tarp valstybių

Taikos būklė tarp žmonių, gyvenančių kaimynystėje, nėra gamtinė būklė (*status naturalis*). Šioji – priešingai – yra karas, tai yra nors ir ne visada tiesioginis priešiškų veiksmų prasiveržimas, tačiau

[†] Iki šiol buvo pagrįstai abejojama, ar be įsakomųjų (*leges praeceptivae*) ir draudžiamųjų (*leges prohibitiveae*) įstatymų galimi dar ir grynoproto *leidžiamieji įstatymai* (*leges permissiveae*). Juk įstatymai apskritai turi objektyvios praktinės būtinybės pagrindą, o leidimas – praktinio kai kurių poelgių atsitiktinumo pagrindą, tad *leidžiamasis įstatymas* remtųsi prievarta elgtis taip, kaip elgtis niekas negali būti priverstas, ir jeigu įstatymo objektas šiame dvejopame santykiuje turėtų tą pačią reikšmę, čia būtų prieštaravimas, tačiau čia leidžiamąjį įstatymą numatytas draudimas liečia tik būsimąjį teisės įgijimo būdą (pavyzdžiui, paveldinti), o atskyrimas nuo šio draudimo, tai yra leidimas, – esamą nuosavybę, kuri pereinamuoju iš gamtinės būklės į pilietinę laikotarpį pagal gamtinės teisės leidžiamąjį įstatymą gali toliau egzistuoti kaip nors ir neteisėta, bet *sąžininga nuosavybė* (*possessio putativa*). Bet gamtinės būklės sąlygomis įsigyta sąžininga nuosavybė, suvokta kaip tariamai sąžininga, tiek panašus įsigijimo būdas yra vienodai neleistini būsimajame pilietinėje būklėje (po įvykusio perėjimo). Jei nuosavybė būtų įsigyta pilietinės būklės sąlygomis, tai ji neturėtų leidimo ilgiau egzistuoti, nes, kaip teisių pažeidimas, ji turėtų būti grąžinta tuoj pat po jos neteisėtumo atskleidimo.

Tuo aš norėjau tik, be kita ko, atkreipti prigimtinės teisės žinovų dėmesį į *lex permissiva* sąvoką, kuri savaime siūlosi sistemiskai klasifikuojančiam protui, tuo labiau kad ši sąvoka dažnai vartojama civiliniuose (statutiniuose) įstatymuose. Tik čia draudimas pateikiamas atskirai, o leidimas įtraukiamas į šį įstatymą ne kaip apribojanti sąlyga, kad derėtų, bet kaip išimtis. Tada įstatymas skamba taip: tas ir anas draudžiama, išskyrus atvejus Nr. 1, Nr. 2, Nr. 3 ir taip iki begalybės. Leidimai čia prie įstatymo prijungiami tik atsitiktinai, o ne remiantis principais, o apgraibomis, pritaikant pasitaikančius atvejus; juk priešingu atveju į *draudžiamąjį įstatymą formulę* reikėtų įtraukti sąlygas, bet kartu jis taptų drauge ir leidžiamuoju įstatymu. Tad lieka tik apgailėstauti, kad taip greitai buvo užmiršta išmintingojo ir įžvalgaus grafo *von Windischgrätz*o (Vindišgraco) pasiūlyta prasminga, bet neišspręsta premijinė užduotis, kuri kaip tik ir kėlė tokį tikslą. Juk tokios formulės (panašios į matematinę) galimybė yra vienintelis tikras nuoseklus įstatymo leidimo kriterijus, kurį atmetus, vadinamasis *ius certum* visada liks tik gražus noras. Kitaip egzistuos tik *bendri* (galiojantys *apskritai*), bet ne universalūs (galiojantys *visuotinai*) įstatymai, o kaip tik tokių, regis, reikalauja pati įstatymo sąvoka.

nepaliaujama jų grėsmė. Vadinasi, taikos būklė turi būti įsteigta. Juk priešišku veiksmų nutraukimas dar nėra laidas, kad jų nebus ateityje, ir jeigu vienas kaimynas negarantuoja to kitam (o tai garantuoti gali tik įstatymine būkle), tai pastarasis su tuo, iš kurio jis šito pareikalavo, gali elgtis kaip su priešu.[‡]

Pirmas galutinis straipsnis
dėl amžinosios taikos

„Kiekvienos valstybės pilietinė santvarka turi būti respublikinė“

Santvarka, įsteigta remiantis, pirma, visuomenės narių *laisvės* (kaip žmonių) principu, antra, visų *priklausomybės* (kaip pavaldinių) nuo vienos bendros įstatymų leidybos principu, trečia, asmenų *lygybės* (kaip valstybės piliečių) įstatymu, yra respublikinė. Ji yra vienintelė, išplaukianti iš pirminės sutarties idėjos, kuria turi būti pagrįsta visa teisinė tautos įstatymų leidyba[§]. Teisės požiūriu, kaip tik ja nuo pat pradžios pagrįstos visos pilietinės santvarkos rūšys; klausimas tik toks, ar tai vienintelė santvarka, kuria gali remtis amžinoji taika.

Respublikinė santvarka, būdama skaidri, nes plaukia iš grynojo teisės sąvokos šaltinio, teikia dar ir viltį pasiekti trokštamą tikslą – amžinąją taiką. Pagrindas taip teigti yra toks: jeigu nuo valstybės piliečių pritarimo priklauso „kariauti ar nekariauti“ (o šioje santvarkoje kitaip ir negali būti), tai natūraliausia, kad prieš nutardami, jie gerai pagalvotų, ar verta pradėti šį bjaurų žaidimą. Juk nutardami kariauti, jie užsitrauktų ant savęs ir visus karo vargus (jiems reikėtų patiems kariauti, iš

[‡] Visuotinai manoma, kad priešiška elgtis leidžiama tik su tuo, kuris savo veiksmais jau *pažeidė* mano teises, ir tai, žinoma, tiesa, jei abi pusės yra *pilietinėje įstatyminėje* būklėje. Juk tai, kad vienas yra perėjęs į šią būklę, garantuoja kitam reikalingą saugumą (tarpininkaujant aukštesnei instancijai, kuriai paklūsta abi pusės). Tačiau žmogus (arba tauta), kuris yra gamtinėje būklėje, atima iš manęs šią saugumo garantiją ir pažeidžia mano teises jau vien tokia būkle ir savo kaimynystėje (jei ne veiksmais – *facto*, – tai savo būklės neteisiškumu – *statu iniusto*); todėl jis man nuolat kelia grėsmę, ir aš galiu priversti jį arba pereiti drauge su manimi į visuomeninę įstatyminę būklę, arba pasišalinti iš savo kaimynystės. Tad postulatas, grindžiantis visus tolesnius straipsnius, yra toks: visi žmonės, galintys daryti vienas kitam įtaką, privalo priklausyti kokiai nors pilietinei santvarkai.

Bet kokią teisinę santvarką (asmenų, kuriuos ji liečia, atžvilgiu) sudaro šios dalys: (1) žmonių tautos santvarka pagal valstybinę *pilietinę teisę* (*ius civitatis*); (2) valstybių santykių santvarka pagal *tarptautinę teisę* (*ius gentium*); (3) santvarka pagal *pasaulinės pilietybės teisę* (*ius cosmopolitanum*), nes žmonės ir valstybės, santykiaudami tarpusavyje, daro vieni kitiems poveikį, jie turi būti laikomi žmonių valstybės piliečiais. Ši klasifikacija nėra savavališka, bet būtina amžinosios taikos idėjos atžvilgiu. Juk jei bent vienas iš jų, darydamas kitam fizinę įtaką, būtų gamtinėje būklėje, visada išliktų karo būklė, kurią pašalinti čia ir siekiama.

[§] *Teisinės* (vadinasi, išorinės) *laisvės* negalima, apibrėžti kaip teisės (kas paprastai daroma), leidžiančios „elgtis, kaip nori, jeigu tai niekam nedaro skriaudos“. Nes kas gi yra ši *teisė*? Galimybė poelgio, jei juo nedaroma skriaudos kitam. Tad apibrėžimas skambėtų: „Laisvė yra galimybė poelgių, kuriais niekam nedaroma skriaudos. Skriaudos niekam nedaroma tada (kad ir kaip būtų norima elgtis), jeigu tik niekam nedaroma skriaudos“, ir būtų tuščia tautologija. Manosios išorinės (teisinės) *laisvės* sampratą reikėtų veikiausiai nusakyti taip: *laisvė yra teisė, leidžianti nepaklusti jokiems išoriniams įstatymams, išskiriant tuos, kuriems aš galėčiau pritari. Lygiai taip pat išorinė (teisinė) lygybė valstybėje yra toks piliečių santykis, kai nė vienas pilietis negali teisiškai įpareigoti kito, pats nepaklusdamas įstatymui, reikalaujančiam, kad ir jis pats galėtų būti tokiu pat būdu įpareigotas.* (Apibrėžti *teisinės priklausomybės* principą nėra reikalo, kadangi jis jau glūdi valstybinės santvarkos apskritai sąvokoje). Šių įgimtų, žmonėms būtinai priklausančių bei neperleidžiamų teisių reikšmingumą patvirtina ir jų vertę iškelia žmogaus teisių santykių su aukštesnėmis būtybėmis (jeigu jis tokias gali mąstyti) principas. Mat žmogus, remdamasis tais pačiais pagrindais, laiko save drauge ir antijuslinio pasaulio piliečiu. Iš tiesų, kai kalbama apie mano laisvę, netgi dieviški įstatymai, kuriuos suvokia tik protas, mane įpareigoja tik tiek, kiek aš jiems galiu pritari (juk tiktai protu suvokęs laisvės įstatymą, aš susidariau dieviškosios valios sąvoką). O dėl lygybės principo, tai kilniausios būtybės, kokią tik galėčiau mąstyti (kokio didžiulio *Eono*)³, išskyrus Dievo, atžvilgiu nėra jokio pagrindo tvirtinti, kad aš, atlikdamas savąją pareigą savame poste, kaip tasai Eonas savame, privalėčiau tik paklusti, kai tuo tarpu jam atitektų teisė įsakinėti. O Dievas yra vienintelė būtybė, kuriai neegzistuoja pareigos sąvoka, dėl to santykiui su Dievu apibūdinti šis lygybės principas (kitaip negu laisvės principas) jau nebetinka.

Kalbant apie visų piliečių kaip pavaldinių lygybės teisę, tai, atsakant į klausimą dėl pavaldimos *bajorystės* pripažinimo, tereikia nuspręsti, ar privilegija (vieno pavaldinio kitų atžvilgiu), kurią pripažįsta valstybė, turi būti pirmesnė už nuopelną, ar pastarasis už ją. Juk aišku, kad, jei privilegija susijusi su gimimu, nežinia, ar bus ir nuopelnai (tarnybos reikalų išmanymas ir sąžiningas jų atlikimas); tad privilegija valdyti būtų pripažįstama globojamajam be jokių nuopelnų. Bet, sudarant pirminę sutartį (kuri yra visų teisių principas), bendra tautos valia niekada nepritar tokiam dalykui. Juk kilmingasis nebūtinai yra drauge ir kilnus žmogus. Dėl tarnybinės *bajorystės* (taip galima pavadinti žmonių, užimančių aukštesniasias tarnybas, privilegijuotą padėtį, kurią galima įgyti nuopelnais), tai čia privilegija priklauso ne asmeniui, kaip jo nuosavybė, o užimamai vietai. Tada lygybė lieka nepažeista, nes, palikdamas tarnybą, asmuo kartu netenka privilegijos ir grįžta į eilinių piliečių tarpą.

savo turto apmokėti karo išlaidas, vargingai atstatinėti, ką karas sugriovė, pagaliau – būtų dar didesnė nelaimė – užsitraukti taiką apkartinančių niekada neišmokamų (dėl galimų naujų) karo skolų naštos). Priešingai, esant santvarkai, kuriai pavaldinys nėra valstybės pilietis, taigi – kuri nėra respublikinė, nutarimas „kariauti“ nekelia jokių abejonių, juk valdovas nėra valstybės narys, bet jos savininkas. Karo metu nė kiek nenustodamas savo puotų, medžioklių, pilaičių, dvaro švenčių ir t. t., jis gali ryžtis karui dėl nereikšmingų priežasčių, tarsi linksmai išskylai, o karo pateisinimą padorumo dėlei gali abejingai perleisti visada tam dalykui pasirengusiam diplomatiniam korpusui.

Kad respublikinė santvarka nebūtų painiojama (kaip paprastai atsitinka) su demokratine, reikia pažymėti štai ką. Valstybės (*civitas*) formos gali būti skiriamos pagal kiekį asmenų, turinčių savo rankose aukščiausią valstybinę valdžią, arba pagal tautos *valdymo būdą* jos valdovo, neatsižvelgiant į tai, kad ir kaip jis būtų suskirstytas. Pirmoji forma vadinama *viešpatavimu (forma imperii)* ir galimos tik trys jo rūšys: kai aukščiausią valdžią turi vienas asmuo arba *keli*, susiję tarpusavyje, arba visi, kartu sudarantys pilietinę visuomenę (*autokratija, aristokratija ir demokratija* – kunigaikščio valdžia, bajorijos valdžia ir liaudies). Antroji forma yra valdymo forma (*forma regiminis*) ir apibūdina konstitucija (t. y. bendros valios aktu, kuris minią paverčia tauta) pagrįstą būdą, kuriuo valstybė įgyvendina savo valdžios pilnatvę; šiuo požiūriu valdymo forma yra *respublikinė* arba *despotinė*. *Respublikonizmas* yra valstybinis principas, atskiriantis vykdomąją valdžią (vyriausybę) nuo įstatymų leidžiamosios; *despotizmas* – valstybinis principas, kai vyriausybė savavališkai įgyvendina įstatymus, išleistus jos pačios; tad viešoji valia čia tapatinama su asmenine regento valia. Iš trijų valstybės formų *demokratija* neišvengiamai yra *despotizmas* tikrąja šio žodžio prasme, nes ji įsteigia tokią vykdomąją valdžią, kai visi ką nors nutaria dėl vieno ir, šiaip ar taip, prieštaraujant vienam (kuris nepritaria), t. y. visi, kurie vis dėlto nėra visi; o tai yra bendrosios valios prieštaravimas pačiai sau ir laisvei.

Bet kokia valdymo forma, kuri nėra *atstovaujamoji*, iš tikrųjų yra *formos nebuvimas*, nes įstatymų leidėjas ir jo valios vykdytojas negali būti tas pats asmuo, taip pat kaip silogizme didžiosios premisos bendrasis terminas negali būti kartu pajungtas daliniam terminui mažojoje premisoje. Ir nors kitos abi valstybės formos yra tiek ydingos, kiek jos palieka galimybę tokiam valdymo būdai, vis dėlto jos bent jau gali sudaryti sąlygas priimti valdymo būdą, atitinkantį atstovaujamosios sistemos *dvasią*, kurią bent jau *skelbė* Frydrichas II, sakydamas, kad jis esąs tik aukščiausias valstybės tarnas^{**}. Demokratinė santvarka, priešingai, daro tai neįmanoma, nes čia visi nori viešpatauti. Todėl galima teigti: kuo mažesnis valstybinės valdžios personalas (valdančiųjų skaičius) ir, priešingai, kuo platesnis jos atstovaujumas, tuo labiau valstybės santvarka tinka respublikai įsteigti, ir ji gali tikėtis nuosekliomis reformomis pagaliau iki jos pakilti. Todėl viešpataujant aristokratijai jau sunkiau pasiekti šią vienintelę tobulą teisinę santvarką negu viešpataujant monarchijai, o demokratijos sąlygomis telieka vienas būdas – prievartinė revoliucija. Tačiau liaudžiai už valstybės formą nepalyginamai svarbesnis yra valdymo būdas^{††} (nors valstybės formos ir minėto tikslo didesnis ar mažesnis atitikimas taip pat turi didelę reikšmę). Bet jeigu valdymas turi atitikti teisės sąvoką, tai jam būtina atstovaujamoji sistema, kuri viena tik nulemia respublikinį valdymo būdą ir be kurios jis yra despotinis ir prievartinis (kad ir kokia būtų santvarka). Nė viena iš senųjų vadinamųjų respublikų šito nesuprato, ir dėl to neišvengiama jų baigtis būdavo despotizmas, kuris, viešpataujant vienam

^{**} Skambūs vardai, dažnai pridedami prie valdovo titulo (Dievo Pateptasis, dieviškos valios Vykdytojas žemėje ir jo Vietininkas), ne kartą buvo peikiami kaip grubus, suktas meilikavimas, tačiau, man atrodo, nepagrįstai. Šie vardai anaipol neturėtų paversti valdovo išpuikėliu, veikiau turėtų išmokyti jį kuklumo, jeigu jis yra protingas (vis dėlto taip reikia manyti) ir supranta, kad ėmėsi darbo, per sunkaus žmogui, būtent prižiūrėti žmonių teisę, – o kaip tik tai yra švenčiausias Dievo dalykas žemėje, – ir visada turi saugoti nepažeisti šio Dievo vyzdžio.

^{††} Male diu Panas⁴ (Mallet du Pan) rašinyje, parašytame pretenzinga, bet tuščia ir neturininga kalba, giriasi, kad ilgametis patyrimas pagaliau įtikinęs jį Popo (Pope) žinomo posakio teisingumu: „Kvailiai tesiginėja dėl geriausio valdymo; geriausias yra tas, kuris yra geriausiai tvarkomas.“ Jeigu tuo norima pasakyti tik tiek, kad geriausiai tvarkomas valdymas yra geriausiai tvarkomas, tai, pasak Svitfo (Swift), jis perkando riešutą, kuris padovanojo jam kirmėlę. Bet jei tai turėtų reikšti, kad toks valdymas yra geriausias valdymo būdas, t. y. valstybės santvarka, tai tada jis visiškai neteisus; nes geras valdymas dar neįrodo, kad ir valdymo būdas yra geras. Kas geriau valdė už *Titą*⁵ ar *Marką Aurelijų*⁶, o vis dėlto vienas paliko įpėdiniu Domicianą⁷, kitas – Komodą⁸. Esant gerai valstybės santvarkai, to nebūtų galėję atsitikti, nes jų netinkamumas šioms pareigoms išryškėjo pakankamai anksti; o valdovo valdžios pakako, kad juos pašalintų.

asmeniui, dar yra iš visų pakenčiamiausias.

Antras galutinis straipsnis
dėl amžinosios taikos

„*Tarptautinė teisė turi būti pagrįsta laisvų valstybių federacija*“

Tautas, arba valstybes, galima nagrinėti kaip atskirus asmenis, kurie gamtinėje būklėje (t. y. būdami nepavaldūs išoriniams įstatymams) jau vien gyvendami greta pažeidžia vienas kito teises ir kurių kiekvienas, kad garantuotų savo saugumą, gali ir privalo reikalauti iš kito, kad šis kartu su juo pereitų į tokią santvarką (panašią į pilietinę), kuri galėtų garantuoti kiekvienam iš jų savo teises. Tai būtų *tautų sąjunga*, tačiau ji neturi būti tautų valstybė. Kitaip atsirastų prieštaravimas: juk kiekvienoje valstybėje egzistuoja santykis tarp *viršesnio* (įstatymus duodančio) ir *paklūstančio* (kaip tik tautos), bet daugelis tautų vienoje valstybėje sudarytų tik vieną tautą, o tai prieštarauja sąlygai (kadangi čia svarstome teisę tarp įvairių tautų, tik jeigu jos sudaro daug įvairių valstybių ir neturi susilieti į vieną).

Jeigu mes taip jau niekiname laukinių prisirišimą prie nejstatyminės laisvės, kai jie mieliau be paliovos pešasi tarpusavyje, negu paklūsta įstatyminei pačių nustatytai prievartai, tuo atiduodami pirmenybę nežabotai laisvei prieš laisvę, pagrįstą protu, ir laikome tai grubumu, storžieviškumu bei žmonijos gyvulišku pažeminimu, tai reikėtų manyti, kad civilizuotos tautos (visos susivienijusios į atskiras valstybes) turėtų kuo greičiau išsiveržti iš tokios nedoros būklės. Bet užuot taip pasielgusi, kiekviena *valstybė* savo didybe (tautos didybė – netikęs posakis) mielesniu dalyku laiko kaip tik tai, kad ji nepaklūsta jokiai išorinei įstatyminei prievartai, o valdovo šlovė yra teisė pačiam nerizikuojant paaukoti daugelį tūkstančių dėl dalyko, kuris jiems visiškai nerūpi^{††}. Europos laukiniai skiriasi nuo Amerikos visų pirma tuo, kad kai kurios pastarųjų gentys savo priešų suvalgomos, o pirmieji moka nugalėtuosius panaudoti geriau, negu tik suvalgyti, ir labiau linkę padidinti jais savo pavaldinių skaičių, t. y. įrankių kiekį, skirtą dar didesniai karui.

Kai žmogaus prigimtis yra tokia piktavališka, – o tai aiškiai matyti iš tautų laisvų tarpusavio santykių (tuo tarpu pilietinės įstatyminės būklės sąlygomis ši prigimtis yra puikiai užmaskuota vyriausybės prievarta), – reikia tikrai stebėtis, kad žodis *teisė* nebuvo visiškai išguitas iš karo politikos kaip pedantiškas, ir dar nė viena valstybė neišdrįso to viešai pareikšti. Juk kariniam užpuolimui *pateisinti* į pagalbą dar naiviai tebešaukiami *Hugo Grocijus*⁹, *Pufendorfas*¹⁰, *Vattelis*¹¹ ir kiti (visiškai prasti ramintojai), nors jų kodeksas – ir filosofinis, ir diplomatinis – neturi ir negali turėti nė menkiausios įstatyminės galios (nes valstybės kaip tokios nepaklūsta visuotinei išorinei prievartai), ir nėra nė vieno pavyzdžio, rodančio, kad argumentai, paremti tokių žymių vyrų liudijimais, būtų kada įtikinę kokią valstybę atsisakyti savo ketinimų. Ši pagarba, kurią valstybė reiškia teisės sąvokai (mažų mažiausiai žodžiais), vis dėlto įrodo, kad žmoguje dar glūdi pakankamai stiprios, nors laikinai ir snaudžiančios, dorovės užuomazgos, teikiančios žmogui vilties kada nors sutramdyti savo piktąjį principą (kurio paneigti jis negali) ir tikėtis to paties iš kitų: juk priešingu atveju valstybės, norinčios užkariauti viena kitą, niekada nevartotų žodžio *teisė*, nebent tik tam, kad ją pašieptų, kaip kad padarė vienas galų¹² kunigaikštis, taip ją apibūdindamas: „Teisė yra pranašumas, kurį gamta suteikė stipriajam prieš silpnąjį, kad šis jam paklustų.“

Būdas, kuriuo valstybės kovoja dėl savo teisių, niekada nėra procesas, vedamas išorinių teismo instancijų, o tik karas, kuris pats bei jo laiminga baigtis – *pergalė* – neišsprendžia ginčo, kas teisus, ir nors *taikos sutartis* nutraukia šį karą, ji nepašalina karo būklės (kai visada galima rasti dingstį naujam karui; šios padėties negalima tiesiog pavadinti neteisėta, nes tokioje būklėje kiekvienas yra teisėjas savo paties byloje). Be to, reikalavimas „privalai palikti šią būklę“ pagal tarptautinę teisę negalioja valstybėms taip, kaip jis galioja žmonėms pagal gamtinę teisę, kai jų būklė yra neteisėta (juk jos, kaip valstybės, jau turi vidinę teisinę santvarką ir nesileidžia, kad kiti pagal savo teisinę sąvoką prievarta

^{††} Štai ką atsakė vienas bulgarų kunigaikštis graikų imperatoriui, kuris geranoriškai norėjo dvikova išspręsti savo ginčą su juo: „Kalvis, turintis reples, niekada savo rankomis netrauks iš žarijų įkaitintos geležies.“

pajungtų jas išplėstai teisinei santvarkai). Bet protas nuo sosto, suteikiančio aukščiausią valdžią duoti dorovinius įstatymus, absoliučiai smerkia karą kaip teisinę procedūrą ir, priešingai, kaip tiesioginę pareigą nustato taikos būklę, tačiau ši negali būti nei įvesta, nei garantuota be tautų tarpusavio sutarties. Todėl turi egzistuoti ypatingos rūšies sąjunga, kurią galima pavadinti *taikos sąjunga* (*foedus pacificum*) ir kuri nuo *taikos sutarties* (*pactum pacis*) skirtusi tuo, kad ši siekia pabaigti tik vieną karą, o ana – visus ir visiems laikams. Šios sąjungos tikslas nėra įsigyti kokios nors valstybės valdžią, bet tik išsaugoti ir garantuoti laisvę sau pačiam ir kitoms sąjunginėms valstybėms, ir dėl to joms nebūtina paklusti viešiesiems įstatymams ir jų prievartai (kaip kad žmonėms gamtinėje būklėje). Galima parodyti, kad idėja *federacijos*, kuri laipsniškai apimtų visas valstybes ir taip atvestų prie amžinosios taikos, yra įgyvendinama (objektyviai reali). Jeigu likimas panorėtų, kad kokia galinga ir apsišvietusi tauta galėtų tapti respublika (kuri iš prigimties linksta siekti amžinosios taikos), tai ji pasidarytų federacinio vienijimosi centru kitoms valstybėms, kurios burtųsi aplink ją, garantuotų sau savo laisvę pagal tarptautinės teisės idėją ir tokiais gausiais prisijungimais vis labiau plėstų sąjungos ribas.

Jeigu tauta sako: „Tarp mūsų neturi būti karo, nes mes norime susivienyti į vieną valstybę, t. y. patys nusistatyti aukščiausią įstatymus leidžiančią, valdančią ir teisiančią valdžią, kuri taikiai spręstų mūsų ginčus“, – šitai galima suprasti. Tačiau jeigu šita valstybė pareiškia: „Tarp manęs ir kitų valstybių neturi būti karo, nors aš nepripažįstu jokios aukščiausios įstatymus leidžiančios valdžios, kuri man garantuotų mano teises, o aš jai – josios“, tai visiškai nesuprantama, kuo gi aš noriu pagrįsti pasitikėjimą savo teisėmis, jei ne pilietinės visuomeninės sąjungos pakaitalu, būtent laisva federacija, kurią protas būtinai turi susieti su tarptautinės teisės sąvoka, jeigu ji apskritai ką nors reiškia. Tarptautinės, kaip teisės *karui*, sąvoka iš tikrųjų yra visiškai negalima, nes tai būtų teisė nustatyti, kas yra teisė ne pagal visuotinai galiojančius išorinius įstatymus, apribojančius kiekvieno individo laisvę, bet pagal vienašališkas maksimas jėga. Tai reikštų: teisinga, jeigu taip manantys žmonės išnaikina vieni kitus ir amžinąją taiką atranda didžiulėje duobėje, kuri paslepia visą prievartos siaubą kartu su jos kaltininkais. Yra tik vienas protu pagrįstas būdas valstybėms išsivaduoti iš neįstatyminės būklės – nuolatinio karo: jos, kaip atskiri žmonės, privalo atsisakyti savo laukinės neįstatyminės laisvės, prisitaikyti prie viešųjų prievartinių įstatymų ir taip sudaryti (be abejonės, nepaliaujamai augančią) *tautų valstybę* (*civitas gentium*), kuri galų gale apimtų visas žemės tautas. Bet kadangi, savaip suprasdamos tarptautinės teisės idėją, jos šito visiškai nenori (vadinasi, kas yra teisinga *in thesi*, atmeta *in hipotesi*), tai vietoj pozityvios *pasaulinės respublikos* idėjos, idant ne viskas būtų prarasta, šį karingų ir įstatymų vengiančių polinkių srautą gali sulaikyti tik karą atmetančios, egzistuojančios ir laipsniškai besiplečiančios *sąjungos negatyvus* pakaitalas, tačiau šis niekada nepašalins jų prasiveržimo grėsmės. (*Furor impius intus – fremit horridus ore cruento*¹³. Vergilijus)^{§§}.

Trečias galutinis straipsnis
dėl amžinosios taikos

„Pasaulinės pilietybės teisė turi būti apibota visuotinio svetingumo sąlygomis“

Kaip ir jau išdėstytuose straipsniuose, čia kalbama ne apie filantropiją, bet apie teisę, ir *svetingumas* reiškia svetimšalio teisę nesulaukti priešiško veiksmų iš asmenų, į kurių teritoriją jis atvyko, pusės. Jie gali jį išvaryti, jeigu tai nebūtų jo žūties priežastis, tačiau, kol svetimšalis laikosi taikiai, jie neturi rodyti jam priešiško. Teisė, į kurią gali apeliuoti svetimšalis, nėra *svečio teisė* (būtina ypatinga draugiška sutartis, kad tam tikrą laiką jis pasidarytų namiškiu), o *apsilankymo teisė*,

§§ Karui pasibaigus ir sudarant taiką, tautai derėtų po padėkos šventės paskirti ir atgailos dieną, kad valstybės vardu būtų kreipiamasi į dangų, meldžiant atleisti didelę nuodėmę, kuria žmonija vis dar nusideda, nenorėdama susisaistyti jokia įstatymine santvarka su kitomis tautomis, o mieliau didžiudamasi savo nepriklausomybe, naudoja barbarišką karo įrankį (nors juo nepasiekiamas tikslas – kiekvienos valstybės teisė). Padėkos šventės, vykstančios karo metu dėl iškovotos *pergalės*, giesmės, giedamos, panašiai kaip izraelitų, *karo Dievui*, ne mažiau prieštarauja žmonijos Tėvo dorovinei idėjai, nes jos išreiškia ne tik abejingumą tam, kaip tautos siekia savo teisių (o tas būdas yra gana liūdnas), bet dar ir džiaugsmą dėl to, kad sunaikinama daugybė žmonių arba jų laimė.

kuri yra pagrįsta žemės paviršiaus bendros nuosavybės teise ir todėl priklauso visiems žmonėms, laikantiems save visuomenės nariais. Juk ant žemės rutulio paviršiaus jie negali skaidytis iki begalybės, bet turi pakęsti vienas kito kaimynystę. O iš pradžių nė vienas neturi daugiau už kitus teisės būti tam tikroje žemės vietoje. Negyvenamos šio paviršiaus dalys – jūros ir dykumos – perskiria šią bendruomenę, bet laivas arba *kupranugaris* (dykumų *laivas*), įveikdami šias niekieno sritis, įgalina mus priartėti vienas prie kito ir panaudoti galimam bendravimui *paviršiaus teisę*, bendrai priklausančią visai žmonijai. Tad jūros pakrančių gyventojų (pavyzdžiui, barbarų) nesvetingumas, kai artimose jūrose plėšiami laivai ar laivo sudužimą patyrę jūrininkai paverčiami vergais, arba dykumų gyventojų (arabų beduinų), kai apiplėšti keliautojus, priartėjusius prie klajoklių genčių, laikoma teisėtu dalyku, prieštarauja prigimtinėi teisei. Tačiau svetingumo teisė, t. y. leidimas atvykti svetimšaliams, suteikia tikrai galimybę užmegzti santykius su vietiniais gyventojais. Tuo būdu tarp tolimų pasaulio dalių gali taikiai atsirasti santykiai, kurie pagaliau gali tapti viešaisiais įstatymais ir taip priartinti žmonių giminę prie pasaulinės pilietinės santvarkos.

Jeigu palygintume su tuo *nesvetingą* elgesį civilizuočių, ypač prekybinių, mūsų pasaulio dalies valstybių, tai neteisybė, kurią jos daro, lankydamos svetimus kraštus ir tautas (jos tai tapatina su *užkariavimu*), sukeltų siaubą. Atrandant Ameriką, negrų kraštus, prieskonių salas, Gerosios Vilties ragą ir t. t., manyta, kad šie kraštai nepriklauso niekam, nes jų gyventojai laikyti per nieką. Ostindijoje (Indijoje) europiečiai tikrai prekybinių centrų įrengimo pretekstu įvedė svetimias kariuomenes, o tada iš karto prasidėjo čiabuvių engimas, įvairių valstybių kurstymas plataus masto karams, badas, maištai, klasta ir t. t. – ištisa visokių nelaimių, kankinančių žmonių giminę, litanija.

Tad Kinija^{***} ir Japonija, susidūrusios su tokiais svečiais, išmintingai pasielgė, atidariusios joms tik uostas, bet į kraštą visų neįsileidusios, o Japonija, be to, leido atvykti vienai Europos tautai, olandams, tačiau juos, kaip belaisvius, izoliavo nuo bendravimo su vietiniais. Blogiausia (arba, žiūrint moralinio teisėjo akimis, geriausia) yra tai, kad prievarta civilizuočioms valstybėms neatnešė jokios naudos, kad visos tos prekybinės draugijos atsidūrė ant pražūties ribos, kad cukraus salos, žiauriausios ir rafinuočiausios vergijos vieta, neduoda jokios tikros naudos, o tik netiesioginę ir, beje, nelabai pagirtinam tikslui, būtent teikia jūrininkus karo laivynams ir drauge taip pat tarnauja karams Europoje. Ir taip elgiasi valstybės, kurios taip aukština dievobaimingumą ir, darydamos tiek neteisybių, nori būti laikomos išrinktosiomis kaip didžiausios tikratikės.

Kadangi žemės tautų santykiai (daugiau ar mažiau glaudūs) taip išsiplėtė, kad teisės pažeidimas *vienoje* pasaulio dalyje yra jaučiamas *visose*, tai pasaulinės pilietinės teisės idėja nėra fantastinis ir perdėtas teisės įsivaizdavimas, bet būtinas nerašyto valstybinės ir tarptautinės teisės kodekso priedėlis prie viešosios žmonijos teisės apskritai ir dėl to prie amžinosios taikos. Tik tada galėsime tikėtis nepaliaujamai žengią prie jos.

^{***} Norėdama šią didžią valstybę pavadinti taip, kaip ji pati save vadina (būtent *China*, o ne *Sina* ar koku panašiu garsu) turime tik pažvelgti į Georgii¹⁴ Aplhab. Tibet. pag. 651–654, ypač į NB apačioje. Iš tiesų, pasak Peterburgo profesoriaus Fišerio¹⁵, nėra apibrėžto vardo, kuriuo ji vadintųsi. Labiausiai paplitęs pavadinimas yra Kin, t. y. auksas (kurį tibetiečiai taria *ser*), dėl to ir imperatorius vadinamas *aukso* (visame pasaulyje puikiausio krašto) karaliumi. Matyt, valstybėje šis žodis skamba Chin, tačiau italų misionieriai jį galėjo tarti Kin (dėl gerklinio garso). Iš to paaiškėjo, kad kraštas, romėnų vadinamas *serų* kraštu, buvo Kinija, o šilkas į Europą buvo gabenamas per *Didžią Tibetą* (tikriausiai per *Mažąją Tibetą*, Bucharą, Persiją ir toliau). Visa tai verčia pasvarstyti apie šios stebėtinai valstybės senovę, palyginti su Hindustano praeitimi ir sieti su Tibetu, o per šį su Japonija, tuo tarpu vardas Sina arba Čina, kuriuo šį kraštą vadino kaimynai, mums nieko nesako. Galbūt senus, nors ne iki galo aiškius Europos ir Tibeto santykius gali nušviesti Eleuzino misterijų aukščiausiojo žynio šūkis Konx Ompax¹⁶, kurį mums išsaugojo Hesichijus¹⁷ (žr. *Jaunojo Anacharsiso kelionės*¹⁸, 5 dalis, p. 447 ir toliau). Kadangi, pasak Georgii Alfab. Tibet, žodis *Concioa*, reiškias Dievą, yra labai panašus į Konx, o Pah-cio (ten pat, p. 520), kurį graikai nesunkiai galėjo tarti kaip *pax*, reiškė *promulgator legis*, t. y. dievybę, pripildančią visą gamtą (vadinamą taip pat Cenresi, p. 177). Tačiau Om, kurį La Croze¹⁹ verčia *benedictus, palaimintasis*, vartojamas prie žodžio „dievybė“, gali reikšti tik „paskelbtas palaimingu“, p. 507. O kadangi P. Francui Horacijui²⁰ Tibeto lamos, kuriuos jis dažnai klausdavo, ką jie supranta *Dievu* (*Concioa*), kaskart atsakydavo: „Tai – visų šventųjų susirinkimas“ (t. y. palaimingų sielų, sugrįžusių lamiško atgimimo būdu po daugybės kelionių po įvairiausių kūnus atgal pas Dievą ir pavirtusių *Barchanais*, t. y. būtybėmis, vertomis garbinimo. – P. 223), tai tas paslaptingas žodis *Konx Ompax* tikriausiai turėtų reikšti *šventą* (*Konx*), *palaimingą* (*Om*) ir *išmintingą* (*Pax*) aukščiausiąją būtybę, pripildančią pasaulį (įsmedenintą gamtą), tuo tarpu graikų misterijose jis pažymi epinį monoteizmą, priešingą liaudies politeizmui, nors pats P. Horacijus išvelgė jame ateizmą. Anksčiau išdėstytu būdu galima paaiškinti, kaip tas paslaptingas žodis per Tibetą pateko pas graikus ir dėl to laikyti tikėtinai Europos ir Kinijos santykius per Tibetą (galbūt netgi ankstesnius už Europos ir Indijos santykius).

IŠNAŠOS

Traktatas pirmą kartą paskelbtas 1795 m. Karaliaučiuje. Šiam traktatui I. Kantą, kaip manoma, paskatino 1795 m. Bazelio taikos sutartis tarp Prūsijos ir Prancūzijos. Skelbta: *Europa*. – V., 1989. – P. 226–260. Vertė *Gediminas Žukas*, vertimą peržiūrėjo *Arūnas Sverdiolas*.

¹ Turimi galvoje britai.

² *Josefas Niklas* – Windischgrätzto grafas, gyvenęs 1744–1802 m. Jis kreipėsi į mokslininkus, kad šie surastų tokį teisinių sutarčių formulavimo būdą, kuris įgalintų vieną vienintelę sutarties interpretaciją ir šitaip leistų išspręsti visus nuosavybės pasikeitimus liečiančius ginčus.

³ *Eonas* – amžinojo laiko personifikacija.

⁴ *Jacques Mallet du Pan* (1749–1800) – šveicarų rašytojas, prancūzų revoliucijos metu buvęs nuosaikus rojalistas. I. Kantas tikriausiai turi omenyje jo darbą *Considérations sur la révolution de France et sur les causes qui en prologent la durée* (Bruxelles, 1793). Traktato pabaigoje autorius kalba apie tai, kad jis penkiolika metų vadovaujasi šituo anglų poeto A. Pope posakiu.

⁵ *Titas Flavijus Vespasianas*.

⁶ *Markas Aurelijus*.

⁷ *Titas Flavijus Domicianas*.

⁸ *Lucijus Amijus Aurelijus Komodas*.

⁹ *Hugo Grotius* (1583–1645) – olandų teisininkas ir valstybės veikėjas, vienas žymiausių prigimtinės teisės doktrinos kūrėjų. Jo pagrindinis veikalas – *De iure belli et pacis* (1625).

¹⁰ *Samuel Freiherr von Pufendorf* (1632–1694) – žymus prigimtinės teisės doktrinos teoretikas, darbo *De iure naturae et gentium* (1672) autorius.

¹¹ *Emmerich von Vattel* (1714–1767) – šveicarų teisininkas ir diplomatas, tarnavęs Saksonijai. Jo pagrindinis veikalas – *Droit des Gens* (1758).

¹² Kantas turbūt turi omenyje legendinį galų vadą Brenną (Brennus), kuris 387 m. nugalėjo romėnus.

¹³ *Furor impius intus – fremit horridus ore cruento* (lot.) – Šėlimas nedoras viduj – stūgaut nasrais kruvinais nepaliauja (Vergilijus. *Eneida*, I, 294–296).

¹⁴ Kalbame apie Augusto Antonio George (1711–1797) veikalą *Alphabetum Tibetanum missionum apostolicarum commodo editum... Studio et labore Fr. Augustini Antonii Georgii eremita Augustinui* (Romae, 1762).

¹⁵ *Johann Eberhard Fischer* (1697–1771) – istorikas, St. Peterburgo Akademijos narys, dalyvavęs antroje ekspedicijoje į Kamčiatką. Kalbama apie jo darbą *Quaestiones Petropolitanae* (1770).

¹⁶ Tai tikriausiai užuomina apie J. G. Hammano *ΚΟΓΣΟΜΠΑΣ Fragmente einer apokryphischen Sibylle über apokalyptische Mysterien* (Weimar, 1779). I. Kantas, kaip rodo Hammano laiškas J. G. Herderiui, šios knygos autoriui yra įrodinėjęs, kad *κοχχομπαξ* – tai tibetietiškos kilmės žodis. Žr. Hamman J. G. *Briefe* / Hrsg. Arthur Henkel. – Frankfurt / Main, 1955. – Bd. 5. – S. 36.

¹⁷ *Hesichijus* – V ar VI amžiaus Aleksandrijos gramatikas.

¹⁸ (*Abbe*) *Jean Jacques Barthelemy* – *Voyage du jeune Anacharsis en Grèce, dans le milieu du quatrième siècle avant l'ère vulgaire*. 1793 m. šis veikalas buvo išverstas į vokiečių kalbą.

¹⁹ *Mathurin Veyssièrè de La Croze* (1661–1739) – benediktinų vienuolis, Prūsijos Mokslų akademijos narys.

²⁰ *Francisco Orazio della Penna* – 1735–1747 m. Lhasoje gyvenęs misionierius, pagarsėjęs Tibeto aprašymais.

Immanuel Kant, *Politiniai traktatai*, sudarė Alyudas Jokubaitis, Vilnius: Aidai, 1996, p. 111–134.